

דיוניסוס בבית-שאן

יהודית טורנהיים ואשר עובדיה

מבוא

פולחן דיוניסוס הגיע לארץ-ישראל עם המהפכה הגדולה בסדרי השלטון והאוקלוסייה, בעקבות כיבושי אלכסנדר מוקדון. אחד הביטויים המובהקים להלניזציה של ארץ-ישראל היה שילובם של אתרים וערים במיתוסים המתארים תולדות ייסוד ערים במיתולוגיה היוונית.

במהלך החפירות הארכאולוגיות בבית-שאן נתגלו ממצאים המעידים על התייחסות ישירה לדיוניסוס ולפולחנו. בירושלים, בקיסריה ובמקומות נוספים היה פולחן דיוניסוס, על-פי הממצא הנומיסמטי, פולחן יווני, אחד מני רבים. בעיר בית-שאן, או בשמה היווני — סקי-תופוליס, היה פולחן דיוניסוס הפולחן החשוב בעיר.¹

עדויות היסטוריות² ותגליות ארכאולוגיות³ בבית שאן מחזקות את הזיקה בין דיוניסוס לעיר בתקופות ההלניסטית והרומית, ומטבע הדברים הוא הופך לפטרונה של בית-שאן.

1 השווה: M. Avi-Yonah, 'Scythopolis', *IEJ*, 12 (1962), pp. 123-134; 'א' עובדיה, 'פולחנים יווניים בבית-שאן/סקיתופוליס בתקופה ההלניסטית-הרומית', ארץ-ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 116-124; ג' פוקס, יוון בארץ-ישראל: בית שאן (סקיתופוליס) בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג.

2 פרטים על כך ראה: עובדיה (שם), עמ' 116, 124. בית-שאן העתיקה היתה לסקיתופוליס בתקופת שלטונם של התלמיים בארץ-ישראל. לאור הקשר של השליטים התלמיים לדיוניסוס ניתן להבין את מעמדו המיוחד של האל בעיר ואת התפתחות פולחנו בה. ראה: א' צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 82.

3 בעשרות השנים האחרונות הצטברו בבית-שאן ממצאים המתעדים את פטרונו של האל דיוניסוס על העיר ומעידים על קיום פולחנו. אלה כוללים כתובות, מטבעות, שרידים אדריכליים (מקדש?), מזבחות, פיסול חופשי ותיאורים של האל בפיסול האדריכלי. באשר לפמליה של דיוניסוס, עד כה פורסמו רק שני תבליטים המתארים את ראשו של פאן (ראה להלן) שהתגלו בבית-שאן, לכן מתמקד הטיפול במאמר הנדון אך ורק בדיוניסוס.

שמה הנוסף של בית-שאן בתקופות ההלניסטית והרומית היה נִיֶסָה, שם שעל זיהויו נחלקו דעות הקדמונים והחוקרים של ימינו כאחד. היו שזיהו את ניסה, מקום הולדתו של דיוניסוס, עם בית-שאן,⁴ ואף רווח סיפור שלפיו נוסדה העיר בידי דיוניסוס עצמו, אֵל המקום, אשר קבר בה את אומנתו ניסה בימי מסעו מהודו ליוון.⁵ פליניוס גם הוא רומז למסורת זו באומרו: 'סקיתופוליס, שנקראה לפנים ניסה, על שם המינקת של דיוניסוס, אשר אותה קבר שם'.⁶

עדויות ארכאולוגיות ואמנותיות

עדויות ארכאולוגיות ואמנותיות מאששות את קיום הפולחן של דיוניסוס בבית-שאן-סקיתופוליס. בעונת החפירות 1986-1987 נחשף בבית-שאן חלקו המזרחי של מבנה מונומנטלי. במפולת לצדו נמצאו שני עמודי ענק שנשברו תוך כדי נפילה וכותרות קורינתיות מעובדות היטב. שנה מאוחר יותר נחשף המבנה והתברר כי זהו מקדש רומי בעל חזית, גמלון והיכל עגול.⁷ מתחת למקדש התגלתה מערכת קמרונות מרשימה מבולטת.⁸ בהעדר כתובות אין יודעים למי הוקדש המבנה. לדעת החופרים ייתכן שיש לקושרו עם פולחן דיוניסוס, שמזבח לכבודו נתגלה בבסיליקה הסמוכה (איורים 6-7).⁹ אפשרות אחרת, שלפנינו מבנה הנצחה (הַרְאוּן) לכבודה של נִיֶסָה, וזאת על-פי צורת התולוס וממדיו הקטנים יחסית של ההיכל.

בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בבית-שאן במהלך המאה הנוכחית נתגלו ארבעה פסלי שיש של דיוניסוס.¹⁰ פסל בגודל טבעי של האל בדמות עלם צעיר במערומיו התגלה בפברואר 1990

4 באשר למקום הולדתו של דיוניסוס, ניסה, ראה למשל 'שירים הומריים' (תרגם ש' שפאן), ירושלים תשט"ז, שיר לג 8, עמ' 152. 'לידתו של דיוניסוס כשראשו מבצבץ מברכו של זאוס מופיעה על גבי מטבעות העיר נימי ספטימיס וורוס (A. Spijkerman, *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Jerusalem 1978), pp. 194-195, no. 23); אלגבלוס (שם, עמ' 200-201, מס' 40-41); וגורדיאנוס השלישי (שם, עמ' 204-205, מס' 57); 'משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר-הירדן בתקופה הרומית, ירושלים 1984, עמ' 42, 114, מס' 112. ניסה-טיכה יושבת על כס ומיניקה את דיוניסוס התינוק מתוארת על גבי מטבעות מימי קַרְקָלָה (ספיקרמן [שם], עמ' 198-199, מס' 32); אלגבלוס (שם, עמ' 206-207, מס' 46-48); וגורדיאנוס השלישי (שם, עמ' 58; משורר [שם], עמ' 42, 114, מס' קטלוג 110); דמותה של ניסה-טיכה וכן סצנות שונות מילדותו ועלילותיו של דיוניסוס מופיעות על מטבעות שונים מבית-שאן (ספיקרמן [שם], עמ' 188-209; משורר [שם], עמ' 41-42, 114, מס' קטלוג 107, 110-א).

6 Pliny, *Naturalis Historiae*, V, 74 (ed. H. Rackham, *LCL*) (כתרגום המחברים).

7 ג' פרסטר ו' צפרייר, 'מפעל חפירות בית שאן, מרכז בית שאן הקדומה — צפון', ח"א, צא (התשמ"ח), עמ' 17-16.

8 'צפרייר ו' פרסטר, 'מפעל חפירות בית שאן (1988-1989)', ח"א, צה (התש"ן), עמ' 34, איור 44; ג' פרסטר ו' צפרייר, 'מפעל חפירות בית שאן (1989-1991)', מרכז העיר (צפון), ח"א, צח (התשנ"ב), עמ' 8, איור 12; מערכת הקמרונות נועדה לשאת את הפודיום שעליו נבנה המקדש, כמו במקדשים אחרים בארץ ומחוצה לה, דוגמת מקדש אוגוסטוס ודיאה רומא (Dea Roma) בקיסריה, מקדש אוגוסטוס בשומרון ומקדש טריאנוס בפרגמון. עם זאת, החלל שבין הקמרונות מעלה מחשבה, שהיא בגדר השערה בלבד, שמא נערך בו פולחן מיסתורין כלשהו (אולי של דיוניסוס?).

9 פרסטר וצפרייר (לעיל, הערה 7), עמ' 21.

10 פסל נוסף שזוהה על-ידי פישר בטעות כדיוניסוס הוא ככל הנראה תיאור דמותו של אלכסנדר הגדול, ראה: C.S. Fisher, 'Beth Shean', *The Museum Journal*, 14 (1923), p. 239. עם סיום כתיבתו של מאמר זה נתגלה בבית-שאן, על-ידי משלחת רשות העתיקות, דיוקן כפול מטיפוס יאנוואידי של האל דיוניסוס. הראש הוא כנראה של הרמה מעל לגודל טבעי, עשוי שיש. פן אחד של הראש, כפי שפורסם בעיתונות היומית ('מעריב') וידיעות אחרונות), מראה גבר צעיר ללא זקן עם תווי פנים המצביעים על אפיונים קלאסיים (שפתיים בשרניות וחושניות, גשר אף ישיר, עיבוד מסוגנן של העיניים והעפעפיים). שיער ראשו עשיר ועטור באשכולות ענבים, סימן היכר מובהק לדמותו של דיוניסוס.

איור 3 (משמאל):
 מטבע מימי גיטא עם
 דמות דיוניסוס (207
 לספירה)

1.80 (איור 1).¹¹ גובה החלק שנשתמר הוא 1.24 מ' ויש לשער שגובהו המקורי של הפסל היה מעל 1.80 מ'. הפסל ניזוק למדי ועל הסנטר יש סימנים של ניתוך מכוון, שכתוצאה ממנו הושחתו האף, הפה והעיניים. לדעת החופרים השחתה זו היא פרי מלאכתם של נוצרים שביקשו לבזות את פסל האל.¹² הפנים מלאות וצעירות, העיניים קטנות ושקדיות ללא גילוף האישונים, תוך הדגשת המבט החולמני הבלתי ממוקד. למרות הפגיעות ניכר יופיים של תווי הפנים. חלקו האחורי של הפסל גולף היטב, אך בחלקים מסוימים נותר ללא ליטוש, ועל הצוואר יש בליטה לתמיכה — פרטים המעידים שהפסל ניצב בסמוך לקיר או נשען אליו. דיוניסוס מתואר מן החזית כצעיר עירום, עומד בתנוחה רפויה. הגוף לא השתמר בשלמותו: הרגליים שבורות מעל לברך והידיים השתמרו רק מעט מעבר לכתף, כך שלא ניתן לקבוע בוודאות את תנוחתן. ליד רגל שמאל ניתן להבחין בשבר של עמוד או גזע שעבודו לא הושלם. הגוף מעוצב בצורה מעודנת, רכה ונשית בדומה לפסל דיוניסוס מטיפוס Woburn Abbey (איור 10) ובול.¹³ למרות הקונטרפוסטו ההפוך (תמונת ראי) של הפסל מבית שאן, ניתן לייחס גם אותו לטיפוס זה.

מגלי הפסל משערים כי בידו השמאלית אחז תירסוס ובימנית החזיק כלי לניסוך יין.¹⁴ עמידת הקונטרפוסטו והשוואות לתיאורים של דיוניסוס על גבי מטבעות העיר (איורים 2-3)¹⁵ מאשרות לכאורה השערה זו. אולם על פי הנתונים ההשוואתיים שבידינו¹⁶ ובדיקה קפדנית של הפסל עצמו

11 ג' פרסטר ו' צפריי, 'פסל דיוניסוס כעלם צעיר — תגלית חדשה בבית שאן', קדמוניות, כג, 89-90 (התש"ז), עמ' 52-54.

12 שם.

13 E. Pochmarski, 'Ein zweiter Baseler Dionysos', *Antike Kunst*, 15/1 (1972), pls. 18-20; K.

14 Schefold, 'Der Baseler Dionysos', *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 39 (1952), p. 94, pl. 36

15 פרסטר וצפריי (לעיל, הערה 11), עמ' 54.

16 ראה להלן.

17 'Dionysos', *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, III, Zürich-München 1983, no. 120

[להלן: LIMC]

(אין כל סימן לבגד כמו על המטבעות) ושל שריד גזע העץ הצמוד לרגלו השמאלית, סביר יותר להניח שפסלו של דיוניסוס ניצב כשידו השמאלית פשוטה כלפי מטה, במקביל לגוף, ואולי אוחזת חפץ כלשהו (למשל כלי לניסוך יין). לעומת זאת ידו הימנית היתה כנראה כפופה או מורמת עד החזה, אוחזת אשכול ענבים.¹⁷ גרמי הזרועות הצמודים לגוף מבלי להותיר חלל בינם ובין הגוף מאשרים את התנוחה המוצעת כאן. אותה תנוחת גוף – מצב הידיים, עמידת הקונטרפוסטו והגזע הצמוד לרגל שמאל המתוחה – ניתן למצוא בפסל דיוניסוס מאפסוס.¹⁸ ראשו של דיוניסוס מאפסוס שבור בחלקו העליון, והוא מתואר בתנוחה שונה מזו של הפסל מבית-שאן. פניו של דיוניסוס מבית-שאן מוארכים והסנטר מעוגל ומלא יותר מאשר בפסלים מבול ואפסוס, אך נראה שהשיער והתסרוקת עוצבו באופן דומה.¹⁹ השיער מחולק באמצע הראש, אסוף ברכות מאחור ומכסה את האוזניים, כששתי קוצות שיער יוצאות מאחור וגולשות על החזה. המצח מעוטר בסרט (טֶנְיָה)²⁰ ועל הראש זר עלי גפן וקיסוס שממנו צומחים אשכולות גדולים של ענבים.

הפסל יוחס על-ידי החופרים על-פי סגנונו למאה השנייה לספירה, תאריך המתקבל על הדעת.²¹ לעומת זאת קשה לקבל את דעתם של החופרים שפסל זה הוא העתק רומי של יצירה הלניסטית. נראה שמדובר בהעתק של יצירה רומית מקורית הממזגת בתוכה מגמות פיסוליות של המאה הרביעית לפסה"נ ושל התקופה ההלניסטית. יצירות מסוג זה קיימות באמנות הרומית ומצביעות על 'תחייה' אמנותית שמקורותיה בעולם היווני.²²

טוֹרְסוֹ של פסל משיש ללא ראש וגפיים, שגובהו 0.84 מ', נמצא באזור התיאטרון (איור 4; היום במוזאון בית-שאן, מס' אינוונטר 3835). הפסל שבור וצדו הימני ניזוק. על כתפו השמאלית מונח עור חיה המתואר בחירתה; הוא מקיף את הגוף באלכסון ומסתיים בשמאל בראש תיש או גדי. קוצות שער מתלתי הראש השתמרה על כתף שמאל. לא ידוע דבר על עיצוב הראש של הטורסו.

17 השווה: שם, מס' 123b; עמידתו של הפסל הנדון מתוארת כתמונת ראי של הפסל מבית-שאן; מטבע הדברים גם תנוחת הידיים והחפצים שהדמות מחזיקה בידה החלפו. בפסל נוסף מקונסטנצין שבאלג'יריה (ראה: 'Bacchus', LIMC, IV, 1988, no. 82a) מתוארת עמידה דומה לזו של הפסל מבית-שאן, אלא שהראש פונה לצד שמאל והמבט מופנה לכיוון היד הכפופה כלפי מעלה המחזיקה בכלי נסך. שחזור דומה איננו אפשרי בפסל מבית-שאן, כי הראש והמבט מופנים לכיוון נגדי.

18 M. Aurenhammer, *Die Skulpturen von Ephesos: Idealplastik*, I, Wien 1990, no. 41. אותה עמידה, כולל גזע העץ ליד רגל שמאל, ניתן לראות בפסל אפולו ללא ראש מן התיאטרון באפסוס (היום במוזאון באיסטנבול; שם, מס' 15); לפי פוכמרסקי שייך פסל זה לטיפוס דיוניסוס מ-Woburn Abbey, ראה: אורנהמר, שם, עמ' 41. קיימת זהות איקונוגרפית בין פסלי אפולו לפסלי דיוניסוס, במיוחד בעיצוב התסרוקת, עמידת הקונטרפוסטו ועיצוב הגוף הנשי מעט. דוגמה בולטת מאזורנו ניתן למצוא בפסל אפולו משומרון, ראה: J.W. Crowfoot et al., *The Objects from Samaria*, III, London 1957, pl. X (1-4).

19 ראש הפסל מבול, כמו זה מאפסוס, איננו שלם; החלק הקדמי של הגולגולת עם השיער שבור וחלקו העליון של המצח, בעיקר משמאל, חסר. עם זאת, השתמר חלקה הימני של הטניה המעטרת את המצח.

20 על משמעותה של הטניה ראה: פוכמרסקי (לעיל, הערה 13), עמ' 73 והערה 4.

21 פסל אפולו מאפסוס מתוארך לתקופה האנטונינית ופסל דיוניסוס מאפסוס לסופה של תקופה זו, ראה: אורנהמר (לעיל, הערה 18), עמ' 41, 62.

22 השווה: R. & A. Ovadia, 'A Head of Ares in the B. Sofer Collection', *PEQ*, 115 (1983), pp. 141-144. על-פי מגמות חדשות במחקר אין לראות בפסלים אלה העתקים (רפליקות) או עיצוב 'על-פי' (Umbildung) של פסל מסוים מן המאה הרביעית לפנה"ס, אלא יצירה רומית העושה שימוש במוטיבים ואטרבוטים שונים ומציגה וריאציות לפי 'טיפוס בסיסי' (Grundfigur). השווה: אורנהמר (לעיל, הערה 18), עמ' 41, מס' 15; עמ' 62-63, מס' 41; פוכמרסקי (לעיל, הערה 13), עמ' 73, הערה 4. פסלי אנטיוואוס המוצגים במוזיאונים ברחבי העולם הם עדות מובהקת לתופעה זו.

איור 4: טורסו של
דיוניסוס לבוש עור
חיה

אך ייתכן כי עוצב בדומה לראש הפסל שנתגלה בסטיו ולראשים של פסלים אחרים שנמצאו מחוץ לתחומי ארץ-ישראל.²³ כל הסימנים מעידים שזהו פסל של האל דיוניסוס.²⁴ טורסו של דיוניסוס בעל מידות דומות²⁵ נמצא באפסוס (היום במוזאון הבריטי), גם הוא לבוש בגד עור המקיף את הגוף כאלכסון ומסתיים בראש תיש או גדי. הבגד קשור על כתף שמאל בטלף של גדי וקווצות שיער ראשו של דיוניסוס השתמרו על הכתפיים.²⁶ הפסל מתוארך לסוף התקופה האנטונונית. דמיון כלשהו ניתן למצוא בין הפסל מבית-שאן ובין טורסו של דיוניסוס משומרון.²⁷ על חזהו של הפסל משומרון ניכרים שרידי עור חיה ואשכול ענבים, אך נראה כי פסל זה פחות סטטי; הגוף נוטה לשמאל והיד הימנית היתה כנראה מורמת והראש פנה שמאלה. במהלך החפירות של המשלחת האמריקנית התגלתה, בשימוש משני, הרמת כתף כפולה מטיפוס יאנואידי (איור 5).²⁸ פן אחד הושחת עד כדי כך שלא ניתן לתארו, פרט לטניה על המצח

LIMC, III, p. 304, no. 102; *LIMC*, IV, p. 617, no. 83; S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, V.1-V.2, Roma 1969 (Paris 1924), p. 44, fig. 8; p. 45, fig. 3; p. 46, fig. 6; p. 51, figs. 6-7

השווה: ר' גרשט, 'פיסול רומי בארץ-ישראל', עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, 1982, עמ' 18; מס' 63. לפי אורנהמר גודלו של הפסל השלם היה למעלה מגודל טבעי, ראה: אורנהמר (לעיל, הערה 18), עמ' 63. שם, מס' 42.

קראופוט ואחרים (לעיל, הערה 18), לוח IX [2-3]; גרשט (לעיל, הערה 24), עמ' 17-18, מס' 61. השווה: H. Wrede, *Die antike Herme*, Mainz am Rhein 1985, pp. 52-54

איור 5: הרמה כפולה, מטיפוס יאנוואדרי, של דיוניסוס

ולזר הקיסוס עם אשכולות הענבים המעידים שהדמות שייכת לחוגו של דיוניסוס. בפן השני חסרים האף, הפה והסנטר, השיער גלי ואסוף לאחור וטניה מעטרת את המצח. הפסל זוהה על ידי פיצג'רלד כאל הרומי יאנוס,²⁹ אך גרשט מזהה בפן האחד את דיוניסוס ובאחר, בעל האופי הנשי, את אריאדנה או את ניסה אומנתו.³⁰

הרמה כפולה של דיוניסוס המזוקן בצד אחד ואריאדנה (או מנאדה) בצד השני נמצאת בטולוז³¹ וכן בכמה אתרים אחרים בדרום צרפת.³² שתי הרמות כפולות, שבהן בפן אחד נראה דיוניסוס המזוקן ואילו באחר דיוניסוס הצעיר, נמצאות במוזאון של אקויליאה.³³ הרמות שימשו למטרות שונות, בין היתר גם כפסלי פולחן.³⁴ לא מן הנמנע שזה היה אף ייעודה של הרמה שנתגלתה בבית-שאן.³⁵

תבליט דיוקנו של דיוניסוס מופיע גם על אחת הצלעות של מזבח מושוה מאבן גיר משנת 141-142 לספירה, שנתגלה בחפירות האחרונות באתר (איור 6).³⁶ מתחת לדיוקן כתובת הקדשה ביוונית המזכירה את האל. על הצלע השנייה מתואר ראשו של פאן (איור 7), על השלישית זוג תירסוי מצטלבים ועל הצלע הרביעית חליל פאן רב קנים ומטה רועים (סייניקס ופדום — האטריוטים של פאן).

G.M. Fitzgerald, 'Excavations at Beth-Shan in 1931', *PEFQS*, 65 (1932), p. 141 29

גרשט (לעיל, הערה 24), עמ' 18, מס' 62. 30

LIMC, IV, no. 252 31

שם, עמ' 920. 32

V.S.M. Scrinari, *Museo archeologico di Aquileia: Catalogo delle sculture Romane*, Roma 1972, 33

no. 273-274

ורדה (לעיל, הערה 28), במקומות שונים. 34

ראה לעיל, הערה 10. 35

ממצא זה תוארך לראשונה לשנת 12 לספירה, ראה: פרסטר וצפרייר (לעיל, הערה 7), עמ' 21, אך לאחר הניקוי 36

התברר שהתאריך מוטעה, ראה: הנ"ל במאמרם משנת תשנ"ב (לעיל, הערה 8), עמ' 7.

דיוניסוס מתואר כצעיר חסר זקן, פניו מוארכים ומלאים, הסנטר מעוגל, הפה קטן עם שפתיים בשרניות. הצוואר והכתפיים של הדמות לא תוארו. האף שבור וכן נפגמו עצמות הלחיים והחלק התחתון של עין ימין. העיניים שקדיות, מלוכסנות קמעה והאישונים צוינו בחריטה ונקב במרכז, בדומה לעיניו של פאן שגולף על הצלע הסמוכה. למרות ההשחחה ניתן להבחין בעיצוב המסוגנן של הפנים, בעיקר באזור העיניים והגבות, דבר שכנראה גרם לחופרים להגדיר את הראש כמסכה.³⁷ הראש עטור בתלתלי שיער ארוכים, מעין צמות היורדות לצדי הראש מעל לאוזניים. על הקודקוד שרידי זר עלים(?). עבודת הגילוף של המזבח היא באיכות גבוהה ומעידה על יכולתו ומיומנותו של האמן, דבר הבא לידי ביטוי בראשו של פאן שהשתמר היטב.

התייחסות לדיוניסוס ולפולחנו מוצאת ביטוי אפיגרפי בכתובת היוונית שבתוך טבולה אַנסטה מתחת לדיוקנו של האל. שם נאמר: 'במזל טוב, סלווקוס בן אריסטון (הקדיש) כמנחת תודה לאל האדון דיוניסוס המייסד, בשנת 205' (שנת 141-142 לספירה). אמנם הכתובת מכוונת למסורת המקומית על דיוניסוס, שיסד את העיר וקבר בה את אומנתו ניסה, אך יש בה עדות ישירה על פולחן האל שרווח באותה תקופה בבית-שאן.³⁸ מכל מקום, כתובת זו היא עדות אפיגרפית חד-משמעית,

37 פרסטר וצפריר (לעיל, הערה 7), עמ' 21.

38 בתקופה היוונית והרומית היה פולחן דיוניסוס נפוץ באנטוליה, במזרח הקרוב ובמצרים וגילה מאפיינים משותפים עם האלוהיות הקדומות באזור, כמו אורוֹשֶׁל־דוֹשֶׁרָה מן הפנתאון הנבטי, אדוניס-אשמון הפניקי, מלכבל הסורי, אוסיריס המצרי ובעל המקומי. אפיזודות רבות מן המיתוס הדיוניסי התרחשו באזור הסורי- הפניקי, דבר המסביר את הפופולריות של פולחנו באזור זה. ראה: LIMC, III, pp. 514, 529.

איור 8 : דיוקן דיוניסוס
מגולף באַבְּקוּס של
כותרת קורינתית מבית
שאן

מן התקופה הרומית בבית-שאן, המתייחסת להערצתו של דיוניסוס.³⁹
מן הראוי להזכיר כאן גם פְּרוֹטוֹמָה של דיוניסוס המגולפת באַבְּקוּס של כותרת קורינתית שנמצאה בשימוש משני (איור 8).⁴⁰ בפרוטומה זאת מתואר דיוניסוס הצעיר חסר זקן, פניו מלאים ומגושמים, הסנטר מעוגל וכבד, פה קטן עם שפתיים מלאות, עינים צרות ומוארכות, אף רחב ומצח נמוך. הראש מפוסל בתבליט גבוה, מוקף שיער שופע ומסולסל, חצוי במרכזו ועטור באשכולות ענבים. הצוואר קצר והכתפיים מעוגלות, על כתף ימין ניתן להבחין במעין רצועה, אולי קווצת שיער או שולי בגד. למרות השימוש בשיש, המשטח העליון של הכתפיים והחזה הוא בעיבוד גולמי, הפרופורציות מגושמות והעבודה בכללה גסה וחסרת עידון. דמיון מסוים לפרוטומה זו, כפיזיונומיה של הפנים, במיוחד בטיפול בשיער והפרטים המלווים אותו, ניתן למצוא בפסל דיוניסוס מן המחצית הראשונה של המאה השנייה (תקופת הדריאנוס) שנתגלה בתיאטרון של לֶפְסִיס מַגְנָה.⁴¹

28

39 עדויות אפיגרפיות נוספות על פולחן דיוניסוס ראה: עובדיה (לעיל, הערה 1).
40 ג' מזור, 'מפעל חפירות בית שאן, מרכז בית שאן הקדומה — דרום, ח"א, צא (התשמ"ח), אירוס 12-13.
41 G. Caputo & G. Traversari, *Le sculpture del teatro di Lepsis Magna*, Roma 1976, pp. 42-43, no. 21, pls. 18-19

יחד עם כותרת זו נמצאה עוד כותרת שבאבקוס שלה גולפה מסכת תיאטרון, פיה פעור ועיניה עגולות.⁴² כותרת נוספת, עם ראש פאן, נמצאה מאוחר יותר.⁴³ כותרות אלו, וכן כמה גושי אפריז מעוטרים במקלעות 'מאוכלסות',⁴⁴ היו חלק מעיטורי החזית בבניין הפרופילאון שקישר בין רחוב פלאדיוס הביזנטי לבית-המרחץ הגדול.

כותרות קורינתיות שבהן גולפה פרוטומה של אדם, אל או בעל-חיים ידועות בעולם הרומי. הפרוטומה המשולבת בכותרת היא סממן 'ברוקי' שכיח למדי בתקופה הסְנורית.⁴⁵ בסרדיס שבאסיה הקטנה נמצא מכלול של כותרות פיגוראליות במבנה המתוארך לראשית המאה השלישית.⁴⁶ ביניהן נמצאה כותרת עם פרוטומה של דיוניסוס הצעיר שראשו עטור באשכולות ענבים ועל מצחו טניה.⁴⁷ בכותרות אחרות גולפו פאון, שני ראשי סטירים ואולי דמות מנאדה.⁴⁸ לעתים קרובות נעשה שימוש בנושא הדיוניסי בכותרות,⁴⁹ אך המטרה היא לרוב עיטורית ולא סמלית.⁵⁰

בין הממצאים הפיסוליים שנתגלו בבית-שאן יש גם לציין פרוטומה, כנראה של דיוניסוס, מגולפת בין המקלעות ה'מאוכלסות' שעוטרו את אפריזי הסקנה פרוֹנס של התיאטרון (איור 9).⁵¹ למרבה הצער, הושחתו פניה של הפרוטומה והשתמרו רק הצוואר, הכתפיים וקו המיתאר של הראש. על-פי המיתאר היה הראש מעוטרי אשכולות ענבים ועלים שצמחו כנראה מזר שהקיף את הראש. שולי בגד עור או פרווה גולשים באלכסון מכתף שמאל לבית השחי הימני; הבגד עצמו מחובר ברצועה לכתף ימין. נטיית הצוואר והקפלים המחורצים בו מעידים שהראש היה כנראה נטוי ימינה. נטיית הראש מזכירה את הפרוטומה של דיוניסוס המתוארת על תבליט מפטרה.⁵² בדומה לפרוטומות המגולפות בכותרות, נראה שגם הפרוטומה, המופיעה כעיטור פיגוראלי במקלעות ה'מאוכלסות' של אפריזי התיאטרון, אינה בהכרח בעלת משמעות סמלית.⁵³

42 מזר (לעיל, הערה 40), איורים 12-13.

43 פרסטר וצפירי במאמרם משנת תש"ן (לעיל, הערה 8), עמ' 32, איור 40.

44 על הקונטקסט הדיוניסי של אורנמנט זה ראה: A. Ovadia, & Y. Turnheim, 'Peopled' Scrolls in Roman Architectural Decoration in Israel, Roma 1994, chap. V, n. 19, 25-26, 31-32 and pp. 96-99

45 N.L. Hirschland, 'The Head-Capitals of Sardis', *Papers of the British School at Rome*, 35 (1967), p. 22

46 שם, עמ' 12. 48 שם, מס' 11, 22.

47 שם, לוח ב. 49 כמו באפרודיסיאס, שם, עמ' 20.

50 שם, עמ' 22 והערה 18. כמה כותרות פיגוראליות, משיש ומאבן גיר, נמצאו גם בארץ-ישראל. ראה: M. Fischer,

'Figural Capitals in Roman Palestine: Marble Imports and Local Stones — Some Aspects of "Imperial" and "Provincial" Art', *Archäologischer Anzeiger* (1991), 119-144

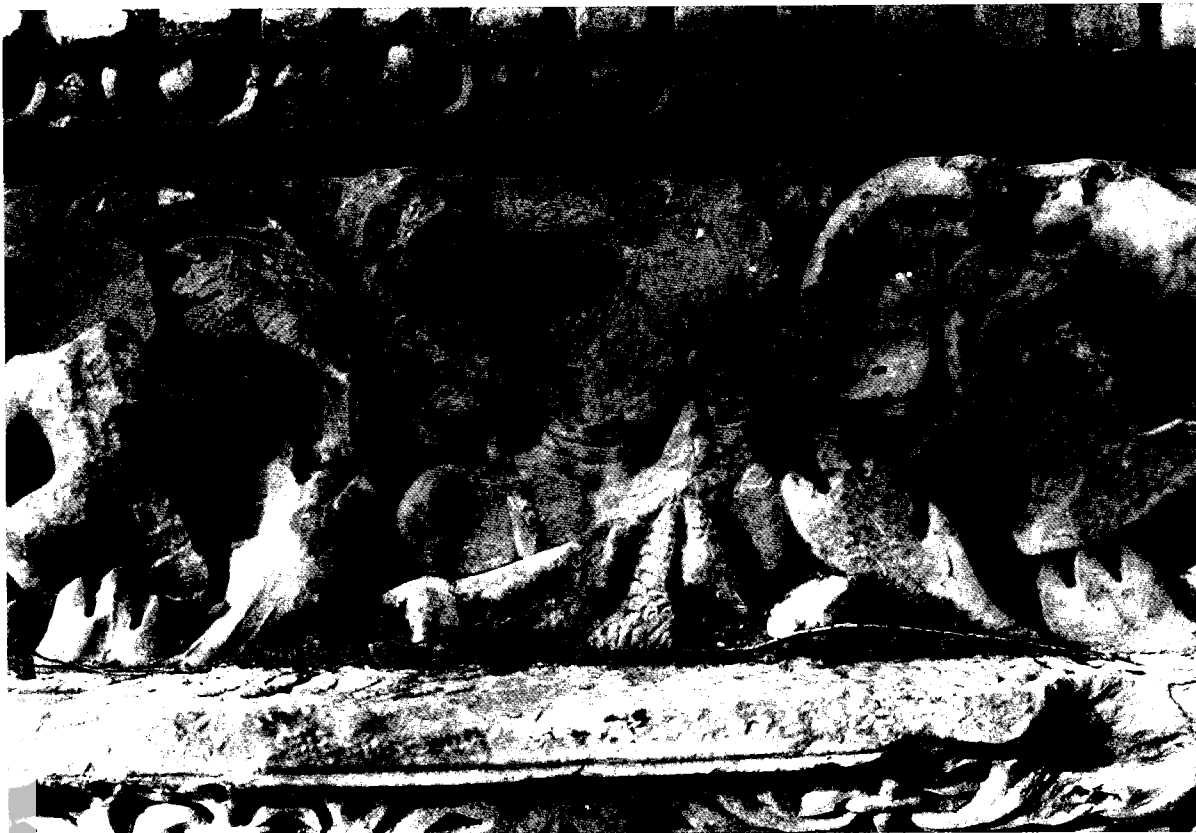
מסכה מן המקדש הרומי בקדש (שם, איור 6a-b) וכן פרוטומה על גבי כותרת מאנטיפטריס שפניה הרוסים (שם, איור 8a-b). פישר מזהה בה דמות נשית, אך על-פי המיתאר ותנוחת הראש אולי מדובר בדיוקן דיוניסוס.

51 עובדיה וטורנהים (לעיל, הערה 44), עמ' 37-38 [גוש 7]. פרוטומה של האל סְאָנְפִּיס מגולפת בגוש אפריז מן התיאטרון בקיסריה, ולידה מגולפת מקלעת שבתוכה ורדה (שם, איור 269).

52 M. Lyttelton & T. Blagg, 'Sculpture in Nabataean Petra, and the Question of Roman Influence', M. Henig (ed.), *Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire*, Oxford 1990, p. 98, fig. 6.10

53 פוקס טוענת שלמרות הזיקה הברורה בין דיוניסוס לתיאטרון, אין רוב משמעותי לפסלים המתארים את דמותו, ודמויות אחרות מחוגו, בעיטורי התיאטרונים בתקופה הרומית, ראה: M. Fuchs. *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Romanum*, Mainz am Rhein

1987, p. 186 and n. 641-642

בשבר של אפריז מאבן גיר, שנתגלה על התל מתחת לכנסייה העגולה, גולף ראש קטן עטור
 אשכולות ענבים (אולי מעיטורי המקדש), ופישר וג'יימס זיהו אותו כדיוניסוס.⁵⁴
 שני פסלונים מן התקופה הרומית, האחד עשוי ארד והאחר טרה-קוטה, שנתגלו בסביבות בית-
 שאן והיו בבעלותו של יונאס, זוהו על ידו כדיוניסוס המכונף.⁵⁵

יור 9: דיוקן דיוניסוס
 גולף בין מקלעות
 ואוכלסות' באפריז
 ו התיאטרון הרומי
 ל בית שאן

דיון וניתוח

מכלל תיאורי דיוניסוס שנתגלו בבית-שאן בארבעה מקרים תוארה רק פרוטומה ובשניים האחרים
 תואר כנראה הגוף כולו כשבאחד מהם השתמר רק הטורסו. בדוגמאות שבהן שרד ראשו של
 דיוניסוס מופיע האל כצעיר חסר זקן; ראשו עטור זר עלי גפן או קיסוס ואשכולות ענבים, שיער
 ארוך מקיף את הראש בגלים רכים וקווצותיו גולשות על כתפיו.⁵⁶
 בחינתם של תיאורי דיוניסוס בבית-שאן מגלה שלמרות המאפיינים המשותפים להם ניתן
 להבחין לפחות בשלשה טיפוסים:⁵⁷

54 מסיבה זו זיהו החופרים את המקדש כמקדשו של דיוניסוס. ראה: פוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 80, הערה 38;
 G.M. Fitzgerald, *Beth-Shan Excavations 1921-1923: The Arab and Byzantine Levels*, Philadelphia
 1931, pl. XXV³

55 R. Jonas, 'The "Winged Dionysos"', *The Israel Numismatic Society, (Haifa Branch)*, 3 (1960),
 pp. 1-8 (English Section)

56 דימוי זה נפוץ מאוד בסוריה ובארץ-ישראל, ראה: *LIMC*, III, p. 529

57 הקרמה (איור 5) איננה נכללת בחלוקה טיפולוגית זו, כי מצב השתמרותה אינו מאפשר לדון בפרטי העיצוב. הוא
 הדין גם לגבי הקרמה שנתגלתה לאחרונה וטרם פורסמה.

איור 10: פסל דיוניסוס
מ־Woburn Abbey

טיפוס א, דיוניסוס 'העירום' — הכולל את פסל דיוניסוס שנתגלה בסטיו (איור 1) ותבליט הפרוטומה בכותרת הקורינתית (איור 8). מאפייניו של טיפוס זה הם: פנים מעוגלים, סנטר מלא ועיניים קטנות, שיער עשיר ושופע מחולק במרכז וקשור על העורף כשקווצותיו גולשות על הכתף; הראש מעוטר באשכולות ענבים ועלי גפן, וטניה על המצח; הגוף עירום בעמידת קונטרפוסטו רפויה והידיים לצידי הגוף.

טיפוס ב, דיוניסוס 'הלבוש' — הטורסו (איור 4) ותבליט הפרוטומה מאפריז המקלעות 'המאוכלסות' שבתיאטרון (איור 9). מאפייניו של טיפוס זה הם: עור בעל-חיים או בגד עור המתואר בחריתה, מונח על כתף שמאל, נופל באלכסון ומקיף את הגוף. על פי השוואות, ייתכן שהראש עוצב בצורה דומה לטיפוס א.

טיפוס ג, דיוניסוס 'המסכה' — תבליט על המזבח (איור 6). מאפייניו של טיפוס זה הם: צעיר חסר זקן שראשו עטור זר אשכולות ענבים, שיער ארוך קלוע בשתי צמות היורדות לצדי הראש, ישר מעל לאוזניים; השיער איננו מחולק בפסוקת והטניה על המצח לא גולפה.

חלוקה טיפולוגית זו מאפשרת לנו לקבוע שתיאורי דיוניסוס בפיסול נעשו על-פי מספר דגמים, דבר המקבל אישור גם מן התיאורים שעל גבי מטבעות העיר.⁵⁸ ייתכן כי מודלים כאלה היו פסלי פולחן או פסלים ידועים אחרים מן התקופה הרומית. דומה שפסל דיוניסוס מבזל, ששפולד הגדירו על-פי ניתוח סגנוני כהעתק פסל של ליאוכארס,⁵⁹ אינו אלא יצירה רומית הממזגת בתוכה יסודות ומוטיבים של הפיסול היווני הקלאסי וההלניסטי.⁶⁰ עם זאת יש לציין שפסל השיש של דיוניסוס 'העירום' מן הסטיו (לעיל, טיפוס א) מסווג לטיפוס Woburn Abbey מבחינה איקונוגרפית (איור 10) ואינו זהה לדמות האל המתוארת על גבי מטבעות בית-שאן (איורים 2-3).⁶¹ אולי יש מקום לייחס את הפסל לחלק מן המכלול הפולחני של האל בעיר גם אם לא היה פסל פולחן שניצב במקדש. לא מן הנמנע שהוא שימש לנוי בתוך גומחה באחד מרחובותיה של בית-שאן, כמקובל בערים אחרות בעולם הרומי דוגמת אפסוס, אפרודיסיאס ועוד,⁶² או לחילופין באחד הבניינים הציבוריים של העיר, כפי שסוברים החופרים.⁶³

דמותו של דיוניסוס מופיעה בעשרים ושבעה מתוך שישים ושבעה טיפוסי מטבעות מוכרים מסקיתופוליס.⁶⁴ בתשעה מטיפוסי מטבעות אלה מתוארת דמותו של האל כצעיר עירום, פרט

58 ראה להלן, הערות 64-65.

59 שפולד (לעיל, הערה 13), עמ' 99.

60 ראה לעיל, הערה 22.

61 הפסל שתואר על המטבעות ניצב אמנם בצורה דומה, כלומר רגל שמאל מתוחה וימין כפופה, אך ידו השמאלית מורמת ומחזיקה בתיירוסוס, ואילו הימנית מחזיקה בכלי נסך. ראה: משורר (לעיל, הערה 4), מס' קטלוג 105, 109.

62 השווה: S. Walker, 'Roman Nymphaea in the Greek World', S. Machreidy & F.H. Thompson (eds.), *Roman Architecture in the Greek World*, London 1987, p. 69.

63 הפסל התגלה באיזור הסטיו המונומנטלי. לדברי החופרים הוא שימש יחד עם פסל הקיסר עוטה השריון שנמצא בקירבת מקום כחלק ממערכת העיטורים של הסטיו. ראה: פרסטר וצפריר במאמרם משנת תשנ"ב (לעיל, הערה 8), עמ' 24. אין עדיין הוכחה חותכת לקשר שבין פסל האל לבין המקדש העגול, למרות העובדה שהוא נתגלה בסטיו שבקירבתו.

64 ספיקרמן (לעיל, הערה 4), עמ' 188-209. לעומת זאת, בטבלה של ספיקרמן המספר הכולל של הטיפוסים הוא שישים, מתוכם עשרים ושישה טיפוסי מטבעות שבהם מופיע דיוניסוס (שם, עמ' 294). מטבעות שעליהם תיאורים שונים של דיוניסוס נמצאו עד כה בארבע ערים בארץ-ישראל: בית-שאן, רפיח, ירושלים וקיסריה. הימצאותם של מטבעות הקשורים לדיוניסוס אף במקומות שבהם לא נתגלו ממצאים נוספים הקשורים לאל מחזקת את ההנחה כי פולחנו היה מאוד פופולרי בארץ-ישראל והתקיים ברמות שונות של התייחסות דתית.

לכלאמיס על כתפו השמאלית, נשען על תירסוס שאותו הוא מחזיק בידו השמאלית, בעוד שבידו הימנית הוא נוסך יין מתוך קנטרוס, ופנתר כורע לרגליו וראשו פונה כלפי מעלה (איורים 2-3).⁶⁵ ייתכן כי התיאור על גבי המטבעות משקף פסל חשוב וידוע של דיוניסוס שהוצב בעיר.⁶⁶ פסלי השיש יובאו בדרך כלל בצורה מוגמרת לארץ-ישראל בתקופה הרומית,⁶⁷ ואילו גושי השיש שנועדו לבנייה ועיטור חוטבו חיטוב ראשוני במחצבה, והגילוף והגימור הסופי נעשו באתר.⁶⁸

במכלול הפיסולי של בית-שאן ניכרות שתי מגמות: האחת, פסלי שיש מיובאים, דוגמת פסל דיוניסוס מן הסטיו, והאחרת, תבליטי דיוניסוס בפיסול אדריכלי שגולפו במקום מגושי שיש מיובאים. ייתכן שפסלי השיש המיובאים שימשו כמודלים ומקור השראה לאמנים המקומיים. הוא הדין גם לגבי המזבח משנת 141-142 לספירה, שבאחת מצלעותיו מתואר דיוקנו של דיוניסוס.⁶⁹

סיכום

הפסלים והתבליטים של דיוניסוס שהתגלו בבית-שאן אינם קשורים בהכרח בפולחן דיוניסוס ובמקדשו, אלא גם בעיטור ובעיצוב האמנותי של אלמנטים המתקשרים באל, כמו המזבח שהוקדש לו, המוטיבים העיטוריים בתיאטרון ובמבנים עירוניים אחרים (הסטיו והנימפיאון) בעיר שהיתה עירו של דיוניסוס ושל ניסה אומנתו. אף-על-פי שהעיר בית-שאן הפכה לסקיתופוליס-ניסה בתקופה ההלניסטית,⁷⁰ הרי הממצאים הקשורים בדיוניסוס (פיסול, תבליטים, כתובות, מקדש [?]) ומטבעות הם מאוחרים בהרבה, בעיקר מן התקופה הרומית. מלבד בבית-שאן לא נתגלו בארץ כתובות המתייחסות לדיוניסוס ופולחנו. שלוש הכתובות ביוונית שנמצאו בבית-שאן הן מהתקופה הרומית ומעידות כי בעיר התקיים פולחן לאל

65 ראה: ספיקרמן (לעיל, הערה 4), עמ' 188-195, 198-199, 208-209, מס' 5-7, 12, 14, 17-19, 38b; משורר (לעיל, הערה 4), עמ' 40-42, 114, מס' קטלוג 105, 109. על גבי מטבע אחד מתואר דיוניסוס עירוס, פרט ללבוש קל (slight drapery) סביב מותניו, מחזיק אשכול ענבים (?) בימינו ומקל כפוף (מטה רועים?) תחת שמאלו, ראה: ספיקרמן (שם), עמ' 194-195, מס' 20.

66 משורר מזכיר מטבע דומה שבו מתואר פסל האל לבוש. כמו כן הוא מתאר כמה פסלים אחרים של דיוניסוס המופיעים על מטבעות בית-שאן. ראה: משורר (לעיל, הערה 4), עמ' 41. תיאורי פסלים על מטבעות העיר היה נוהג נפוץ בעולם היווני והרומי. בדרך כלל תוארו פסלים ידועים שהוסיפו פרסום ויוקרה לעיר. על מטבע משומרון הוטבע תיאור פסל שעמד כנראה במקדש קֶזְרָה שבעיר; על המטבע נראית קורה פֶרְסֶפּוֹנָה כשהיא מחזיקה לפיד בימינה וזר שיבולים בשמאלה (שם, מס' קטלוג 119). פסל שתואר את האלה עומדת באותה תנוחה ובידיה לפיד ושיבולים התגלה בשומרון בסמוך לכתובת המזכירה את שמה ופולחנה (שם, עמ' 44). נראה שפסל זה עצמו תואר על המטבע. פסל של האלה טיכה מטיפוס האמזונה שתואר גם הוא על מטבעות העיר נמצא בקיסריה בחפירות 1971. ראה: R. Gersht, 'The Tyche of Caesarea Maritima', *PEQ*, 116 (1984), p. 110; משורר (שם), עמ' 20, מס' קטלוג 25. פרוטומה המגולפת באבקוס של כותרת קורינתית מקיסריה משקפת אולי את השפעתו של הפסל הנדון על אמן מקומי. ראה: פִּיֶשֶר (לעיל, הערה 50), עמ' 129-131, לוח 4.

67 גרשט (לעיל, הערה 24), עמ' 46; ר' גרשט, 'הפיסול של קיסריה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1987, עמ' 152.

68 עובדיה וטורנהיים (לעיל, הערה 44), עמ' 105-108.

69 מאחר שהמזבח עשוי מאבן גיר עולות כמה אפשרויות כאשר למקום ייצורו: א. הוא נעשה במקום על-ידי אמן מקומי או אמן שיובא מן החוץ. ב. המזבח יובא מוכן עם התבליטים ואילו הכתובת נוספה במקום. ג. הוא יובא עם חיטוב ראשוני והכנה לגילוף, והגימור נעשה במקום. תופעה זו אופיינית בדרך כלל לעיטור אדריכלי בשיש ואינה שכיחה באבן גיר.

70 בשנת 254 לפנה"ס; ראה: אבי-יונה (לעיל, הערה 1), עמ' 127-128.

דיוניסוס.⁷¹ שתי כתובות מזכירות את דיוניסוס והשלישית את זאוס-בכחוס (במקרה דנן דיוניסוס מזוהה עם זאוס). כתובת אחרונה זו, המדגישה את המיזוג בין שני האלים, בפרט מיזוג רעיוני, תואמת את התפיסות הניאופלטוניות שרווחו באותו פרק זמן. הדבר בא לידי ביטוי גם בדברי מקרוביו שלפיהם העולם נקרא יופיטר (או זאוס) בעוד שהתבונה של עולם זה היא דיוניסוס (Dios Nous).⁷²

יש להניח שמדובר כאן גם בפולחן עירוני, דבר שמקבל חיזוק בשפע המטבעות המתארות את האל ומחזות מחייו. פולחן זה היה מיוחד לסקיתופוליס, והובא כנראה לעיר בתקופות קדומות יותר בהשפעת יסודות זרים; במרוצת הזמן התפתח בעיר עצמה לחלק בלתי נפרד מחיי הדת שבה. מלבד בבית-שאן לא נמצאה עדות לפולחן דיוניסוס אף במקומות שבהם נמצאו מטבעות עם דיוקן האל.⁷³ או פסיפסים הקשורים אליו (כמו ציפורי,⁷⁴ ארו⁷⁵ ושיח-זוויד⁷⁶). עם זאת, שפע הפסיפסים מן התקופה הרומית המאוחרת המתארים מחזות מן המיתוס של דיוניסוס מעידים על הפופולריות הרבה אשר לה זכה האל. פופולריות זו, החורגת אולי מתחום הז'אנר והספרות, עשויה להצביע על אינטרפרטציה ייחודית של דיוניסוס ושל המיתוס שלו שהתפתחה באזור בשלהי העת העתיקה בהשראת האורפיזם והפילוסופיה הניאופלטונית.⁷⁷ אינטרפרטציה מעין זו עשויה להסביר גם את הזהות ואת הדמיון האייקונוגרפי בין דמותו של דיוניסוס לאפולו.⁷⁸ בחוגים הניאופלטוניים האמינו שאפולו אינו אלא התגלמות (מניפסטציה) של דיוניסוס.⁷⁹ אנלוגיה זו בין שתי דמויות האלים מקבלת ביטוי גם בדברי מקרוביו.⁸⁰

קיום פולחנו של דיוניסוס בבית-שאן בתקופה הרומית הוא קרוב לוודאי חלק מפולחן האל במקומות אחרים באגן המזרחי של הים התיכון, הכולל את החוף הפיניקי, סוריה וערביה.⁸¹ בגרש ובבעל-בק היו מקדשים שהוקדשו לדיוניסוס, דבר המצביע על פולחן האל שם. כתובת בת מלה אחת ביוונית מהיפוס-סוסיתא לכבוד האל דושרה, הוא דיוניסוס בלבושו הנבטי,⁸² מוסיפה עוד מימד לפולחן האל בפלסטניה השנייה וסוריה. לא מן הנמנע שבפולחן זה היו יסודות ניאופלטוניים, בדומה למקומות אחרים.⁸³

על סמך המידע שבידינו אין לדעת דבר על מהותו ואופיו של פולחן דיוניסוס בבית-שאן, היכן התנהל ואיזה פעולות ציינו אותו. לא ברור אם בנוסף לפולחן עירוני היה גם פולחן פרטי או

71 ראה: עובדיה (לעיל, הערה 1); פרסטר וצפיר (לעיל, הערה 7), עמ' 20.

72 ראה לעיל, הערה 64. Macrobe, *Les Saturnales*, I, XVIII.15 (transl. H. Bornecque), Paris 1937

73 ראה לעיל, הערה 64.

74 ר' טלגם ז' רייס, "חיי דיוניסוס" ברצפת הפסיפס של ציפורי, קדמוניות, כא, 83-84 (תשמ"ט), עמ' 93-99.

75 R. & A. Ovadia, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, p. 58, no. 77

76 A. Ovadia, C. Gomez de Silva & S. Mucznik, 'The Mosaic Pavements of Sheikh Zouéde in Northern Sinai', *Tesserae (Festschrift für Josef Engemann) (Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 18, 1991)*, pp. 181-191

77 השוואה: עובדיה (לעיל, הערה 1), עמ' 120, הערה 52.

78 ראה לעיל, הערה 18. G.W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity*, Ann Arbor 1990, p. 51

79 *LIMC*, III, p. 529 81. I, XVIII.1-7, (לעיל, הערה 72), עמ' 72.

80 מקרוביו (לעיל, הערה 72), עמ' 72. A. Ovadia, 'Was the Cult of the God Dushara-Dusares Practised in Hippos-Susita?', *PEQ*, 113 (1981), pp. 101-104

82 W.A. Daszewski, *Dionysos der Erlöser: Griechische Mythen im spätantiken Cypern*, Mainz am Rhein 1985; באורסוק (לעיל, הערה 79), עמ' 41.

מיסטריות לכבוד האל או אם היה קשור לפולחן הקיסר.⁸⁴

למרות העדר מידע כיצד התנהלו הטקסים בפולחן הדיוניסי בבית-שאן ובמקומות אחרים, סביר להניח שבתקופה הרומית התבססו על מורשת העבר, שכללה מופעים דרמטיים בתיאטרון, הקרבת קורבנות, שתיית יין, העלאת קטורת, אורגיות, תהלוכות ומשחקים. ייתכן כי פולחן דיוניסוס בבית-שאן הוא עדות עקיפה לקיומן של חגיגות דיוניסיות, אף שאין בידינו ראיות מוצקות בנושא זה. מן הראוי לציין שבבית-שאן התקיימו חגיגות סטורנליה, כפי שמשמע מהמקורות התלמודיים: 'רבי ביבי שלחיה רבי זעירא דזבין ליה עזיל קטן מן סטורנליה דביישן' (ר' ביבי שלח את ר' זעירא שיקנה לו גליל בד קטן מן היריד בסטורנליה שבבית-שאן).⁸⁵ עדויות מתחומים שונים מרחיבות את יריעת ידיעותינו בדבר מעמדו ופטרונותו של דיוניסוס בבית-שאן וממחישות את ההערצה והכבוד שלהם זכה האל בעיר. מרקם הראיות מגלה טפח מחייה החומרניים והרוחניים של בית-שאן בתקופות ההלניסטית והרומית.⁸⁶

84 על מדרגות המקדש שאולי היה קשור בפולחן דיוניסוס הוצב אדן אבן גלילי שעליו עמד — על-פי הכתובת — פסל של הקיסר מרקוס אורליוס. יחד עם שני מזבחות משושים שהוצבו ברחבת המקדש, לפני פסל הקיסר, הם מהווים עדות ארכאולוגית נדירה לקיומו של פולחן הקיסר בעיר. ראה: צפריר ופרסטר, תשנ"ב (לעיל, הערה 8), עמ' 10. על-פי כתובת מאפסוס דיוניסוס 'החדש' הוא הקיסר הדריאנוס, ראה: M. P. Nilsson, *The Dionysiac*, *Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, New York 1975, p. 61. נילסון מציין שם שבאסיה הקטנה התמוזג לעתים קרובות פולחן הקיסר עם פולחנות מיסטריות. לפי הירשלנדר (לעיל, הערה 45), עמ' 18, הערה 10) מצא הנפמן דמיון בין ראש דיוניסוס על הכותרת מסרדיס ובין דיוקנו של הקיסר קרקלה. ירושלמי, עבודה זרה פא, ב (לט ע"ג).
85 סביר להניח שבבית-שאן פעלו אנשי רוח, כמו בערים אחרות בארץ-ישראל בתקופה הרומית, אך אין בידינו מידע מספיק כדי לאמת הנחה זו.

מונחים טכניים

אֶבְקוֹס — הלוח הרבוע המהווה את חלקה העליון של כותרת.
אֶדִיקוּלָה — היכלית; מתקן אבן המוצב על מסד צמוד לקיר, ומורכב מעמודים, משקוף וגמלון.
אֶפְרִיז — החלק התיכון של מערכת הקורות בחזית הבניין או בתוכו; מקושט בדרך כלל בעיטור מגולף.
אֶרְכִיטֶרַב — הקורה התחתונה של מערכת קורות המונחת בדרך כלל על-גבי עמודים ומהווה יחד עם האפריז והפרכוב את החלק העליון של המבנה (כינויו הכולל אֶנטַבְלָטוּרָה).
גמלון — החלק העליון של חזית הבניין שצורתו משולש.
הֶרְמָה — דיוקן של אל (לרוב הרמס) מורכב על עמוד רבוע שבאמצעו מגולפים אברי המין הזכריים.
טוֹרוֹס — גוף ללא ראש וגפיים בפיסול.
טִיפּוֹס גֵּנוֹאִירִי — דיוקן כפול המתאר שני ראשים מחוברים בחלקם האחורי; על-שם האל הרומי יאנוס.
קְלָאמִס — בגד קל וקצר שהונח על הכתף של ציידים ופרשים.
מקלעות 'מאוכלסות' — מדליונים עגולים או סגלגלים מעלי אֶקְנָטוֹס (קוציץ) שבתוכם דמויות אדם, בעלי-חיים ודגמים צמחיים.
סטיו — אכסדרה מקורה עם שורת עמודים בחזיתה ובשני צדיה. פוֹדִיוֹם — בסיס מוגבה.
פרוטומה — דיוקן הכולל ראש, צוואר וכתפיים.
קוֹנְטֵרפּוֹסִטוֹ — עמידת דמויות בפיסול היווני הקלאסי כשמשקל הגוף מתחלק בין רגל כפופה לזו המתוחה.
קֶנְטָרוֹס — כלי לשתיית יין בעל ידיות אוזן גבוהות, שהוא גם סימן היכר וחפץ-לוואי של דיוניסוס.
תולוס — מבנה עגול בעל כיפה בצורת חרוט, ששימש כנראה כמקדש.
תִּירָסוֹס — אחד מחפצי-הלוואי של דיוניסוס ומסימני ההיכר שלו.